

Elmə bağlı ömrün salnaməsi

salnaməsi

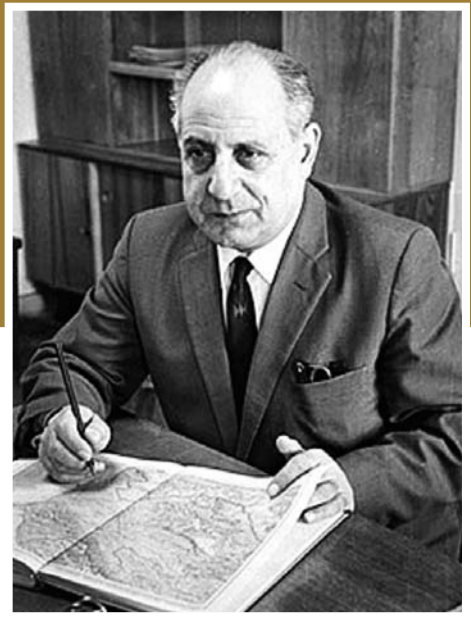
guşəsinin, istirahət mərkəzlərinin, bütövlükdə müasir landşaftların aqrotexniki planlaşdırılması texnologiyasında öz səmərəli aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Hələ 40 il əvvəl zəhmətsevər alim öz təcrübəsinə əsasən böyük həyəcanla yazırdı ki, bəzən düzənliklərdə münbit torpaqların ərşəyə gəlməsi üçün milyon illər vaxt keçir, lakin onun yararsız hala düşməsi üçün isə uzun illər lazım gəlir. Həqiqətən, hazırda bəzi aran rayonlarımızda qədim drenaj-kollektor sistemlərinin fəaliyyətinin müasir-texnoloji baxımdan aşağı

səviyyədə olması torpaqlarımızın ciddi şorlaşmasına və sıradan çıxmasına səbəb kimi ən yaxşı misaldır.

Akademik həmişə regionlarımızın bənzərsiz təbiət, təsərrüfat gözəlliyinin mənzərəsini göz önünə gətirməklə nə vaxtsa təsadüfi pozulması təhlükəsi qorxusundan həyəcanla söhbət açırdı. Xüsusilə meşələrimiz, dağ çəmənliklərimiz haqqında deyirdi: "Meşə - sərvətimiz, meşə - varlığımız, meşə - məişətimizin bir hissəsidir". Yaxud "Məlum həqiqətdir ki, meşəni Yer kürəsinin bu yaşıl kəmərinə bircə an təsəvvür etməsək, demək bəşər də yoxdur, varlıq da yoxdur". Bəli, hazırda Azərbaycanda meşələrimiz olduqca azdır, ümumi ərazimizin cəmi 8-9 faizini təşkil edir. Son 30 il ərzində mənfur qonşularımız erməni vandalları Qarabağın qiymətli meşə landşaftlarına vəhşicəsinə divan tutmuş, 1000 hektarla qiymətli meşələrimizi qırıb talamış, məhv etmişlər. İndi Azərbaycan xalqı onun yenilməz komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə doğma Qarabağımızda quruculuq və abadlıq işlərinə start vermişdir.

Meşələrimizin 90 faizdən çoxu dağ yamaclarında və çay dərələrində qalmışdır. Ancaq akademik H.Əliyevin Kəpəz dağının şimal yamacında kəşf etdiyi nadir şam meşələri zolağı tarixi genetik mənşəyinə görə möcüzəvidir və bənzərsiz Göygölə və Maralgölə xüsusi yaraşır verir. Bəzən akademik tarixi keçmiş qısa səyahət edərək yeri gəldikcə yaşıl meşələrimizin tarixi struktur ərazi zənginliyindən söz açmışdır. Göstərir ki, eramızın əvvəllərində indi böyük aqrotexniki, ekocoğrafi islahatlarla ehtiyacı olan Kür-Araz ovalığının əksər hissəsi həmişə yaşıl meşələrlə örtülüdür. Hətta yerli əhali tərəfindən qorunaraq bu günə qədər saxlanılmış tək-tək saqqız, palıd ağacları və Xan meşələrinin qalıqları Kür-Araz ovalığının şərq hissəsində geniş yayılmışdır. Hazırda Qəbələ rayonunda reliktdəmir ağacının, Alazan çayı vadisində və Xəzər dənizi sahillərindəki (Nabrand) şərq palıdı və fistiği ağaclarının qalması bir daha Azərbaycanda milyon illərlə davam edən qədim paleocoğrafi təkamülün tarixi dinamikasını təsdiq edir. Və yaxud dağlar diyarı Gədəbəyin orta dağlığın hamar düzənlik sahələrində tək-tək qalmış yaşıl ağaclar sübut edir ki, təxminən 100-150 il bundan əvvəl bu ərazilərin çox hissələri zəngin dağ meşələri ilə örtülü olmuşdur. Yəni bunların hamısı akademik Həsən Əliyevin Azərbaycanın istər qədim və istərsə də müasir coğrafiyasına dair yaradıcılığının yeni izleridir.

Artıq XX əsrin ortalarında akademik təklif etdiyi yeni "quru meliorasiya" kompleks təbii metodikası ilk dəfə olaraq Siyəzən-Dəvəçi istiqamətində arid alçaq dağ yamaclarında iynəyarpaqlı şam meşələrinin salınması müasir torpaq eroziyasının intensivliyinə, xüsusilə global istiləşməyə və səhralaşmaya qarşı təcrübi tövsiyəsi ən uğurlu təbii metod oldu. Bu metodun təbii öz zamanında müasir ekocoğrafi tədbirlərin, ekosistemlərin həyata keçirilməsində, landşaft planlaşdırılmasında, xüsusilə kompleks aqrar islahatların aparılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Aran və arid zonalarda min hektarla torpaqların şorlaşması, deqradasiyasının, eroziya və denudasiya proseslərinin qarşısı alındı. Meşələrimizin, yamaclarımızın, unudulmuş yararsız torpaqlarımızın ekocoğrafi, aqrar dəyərləri artmağa başladı. Akademik yaradıcılıq təşəbbüskarlığı sayəsində Azərbaycanda 1000 hektarla çirklənmiş torpaq sahələri yenidən reaktivasiya olunaraq istehsal dövriyyəsinə qatıldı. Bunların hamısı böyük təcrübəli alimin Azərbaycanda ilk dəfə "quru meliorasiya" və "fitomeliorasiya" metodlarının təbii sayəsində davam etdirilmişdir. Azərbaycanın Kiçik Qafqaz, Talış zonası və Mərkəzi aran ərazilərində torpaq örtüyü ilə bitki örtüyü arasındakı ekocoğrafi bağlılıq xüsusiyyətlərinin təsnifatını vermişdir. Təbiətin bizə bəxş etdiyi ən qiymətli sərvətlərdən biri torpaqdır. Hazırda respublikamızın ərazisində məhsuldar torpaqların sahələri olduqca azdır və onların müxtəlif növləri mövcuddur. Lakin bu torpaqların aqrotexniki becərilməsinə təcrübi olaraq hər yerdə düzgün riayət olunmur. Arid dağ yamaclarında onların

humus və münbit hissələri çox vaxt eroziyaya uğrayır. Bəzən suvarma texnologiyası prosesi pozulduğuna görə, yararlı münbit torpaqların tərkibi get-gedə şorlaşır və humus keyfiyyətini itirir. Nəticədə torpaqların deqradasiyası və digər təhlükəli ekoloji problemlər yaranır. Hazırda aran rayonlarında xüsusilə, Kür-Araz ovalığının əksər hissəsini fasiləsiz istifadə olunan torpaqları müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya məruz qalmışdır. Elə buna görə ərazinin yalnız 20-30 faizi əkinəyararlı olaraq istifadə olunur. Həsən Əliyev "Azərbaycan təbiəti" jurnalını təsis etməklə respublika təbiətinin, bütövlükdə təbiətsünaslıq mədəniyyətinin kütləvi mühafizəsini təşkil etdi. Bundan sonra, respublikamızda təbii fitobioloji ehtiyatların və texniki yataqların genetik-coğrafi xarakteristikası tədqiq edildi, bütün ərazilərin iqtisadi-coğrafi şəraiti, aqrar təsərrüfatların ehtiyatlarından səmərəli mənimsənilməsinin yeni faydalı tövsiyələri işlənilib hazırlandı. Akademik müəyyən etmişdir ki, son illərdə Azərbaycan ərazisi biogenetik və istehsal xarakterli nadir ağac növləri ilə daha da zənginləşir. O cümlədən Aralıq dənizi xarakterli "daş palıd" ağac növü parklarımızın yaraşığına çevrilmişdir. Ona görə Həsən Əliyev məşhur "Həyəcan təbii" kitabında meşələrimizin qırılmasından, tükenməsindən və onların törədəcək milli təhlükəsindən qayğılı söhbət açır, onların qarşısının alınması üçün dəyərlər, təcrübə tövsiyələri verir.

Akademik Həsən Əliyev ölkəmizdə təbiətin deqradasiyasının getdikcə artığı bir dövrdən, yəni XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq respublikada təbiətin mühafizəsini bütün xalqımızın və dövlətin ümumi işi kimi dəyərləndirirdi. Alim statistik müqayisələr aparmaqla göstərirdi ki, 1945-ci ildə Bərdə meşə təsərrüfatında meşələrin sahəsi 94 faiz təşkil edirdisə, 1965-ci ildə bu göstərici 32 faizə enmişdir. Bu vəziyyətin acınacaqlı olması hələ o vaxtlar Həsən Əliyevi daha çox narahat edirdi və o, elmi araşdırmaların nəticəsinin təbiətə təbiiyi daha çox dəyərləndirirdi. Akademik Həsən Əliyev ölkəmizdə müasir ekocoğrafi problemlərimizin sırasında su probleminin həllinə də həmişə xüsusi fikir vermişdir. Həqiqətən "su dirilikdir, həyatdır" - demişlər. Susuz təbiət yoxdur, heç bir yaşillığı və canlı həyatı təsəvvür etmək də mümkün deyildir. Bunları deyən Həsən Əliyev üçün bəşər tarixində su ən aktual ekocoğrafi problemlərimizdən biri olub.

Həsən Əliyev Azərbaycanda təbii ehtiyatların kompleks tədqiqi və təsərrüfat istifadəsini elmi cəhətdən əsaslandırırırdı. Çünki təbii sərvətlərin qorunmasında və istehsalında birinci növbədə insan amili, onların sosial vəziyyəti mühüm yer tutur. Həsən Əliyev bu barədə çox klassik şəkildə yazırdı: "Bir şeyi yadda saxlamaq lazımdır: yer üzərindəki bioloji mühit məhv olan deyil, onun nizamının pozulması yəni bir mühit yaradıb, bu mühiti yaşada bilər". Lakin coğrafi dəyişdirilməsi müəyyən mənada bəşərin varlığını təhlükə qarşısında qoyur. Ona görə insanlar öz-özünün, həm də çevrəsindəki təbiətin keşikçisi olmalıdır. Əslində, akademik Həsən Əliyevin bu tarixi müdrik kəlamları XX əsr Azərbaycan təbiətinin dağılmasına qarşı siperə çevrilmişdir. Həqiqətən akademik Həsən Əliyev həm özü yaşayırdı, həm də ana təbiətimizi yaşadırdı.

Akademik Həsən Əliyev təbiət abidələri haqqında çox şairənə söhbət açırdı. O yazır: "Eldar Şamı yer kürəsində yeganə Eldar oyuğu dağının şimal yamacında, cəmi 390 hektar sahədə qalmışdır". Onu qorumaqdan və inkişaf etdirməkdən şərfli vəzifə olarmı? Bununla belə, bəzən meşə və düzənliklərimizdə güllə səsi eşidilir, uca-uca ağaclar rəhmsiz baltalar əlindən haray çəkir.

Həsən müəllim kəndli təbiətini, fəhlə işgüzarlığını, alim müdrikiyini özündə toplamışdı. O, millətimize arxa, torpağımıza dayağ idi. Bu sadə qəlblə alim, böyük insan yetişdirdiyi onlarla elmlər namizədi və elmlər doktorunun, bu gün onun adını daşıyan Coğrafiya İnstitutunun əməkdaşlarının qəlbində, elmi yaradıcılığında yaşayır və yaşayacaq.

Zakir EMİNOV,
AMEA akademik H.Əliyev adına
Coğrafiya İnstitutunun baş direktoru,
coğrafiya elmləri doktoru,
Habil HAQVERDİYEV,
Coğrafiya İnstitutunun şöbə rəhbəri,
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Böyük Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə hələ sağlığında demişdir ki, Həsən müəllimin insani xarakterini səciyyələndirməli olsam, bircə cümlə ilə deyərdim: "O, Azərbaycan üçün yaşayan bir vətəndaş idi". Buna görə də onun alimliyi vətəndaşlığından doğurdu. O, vətənimizin hər guşəsini, rayonunu, kəndini, dərəsini ovcunun içi kimi tanıyır, harda nəyin daha münasib olduğunu çox yaxşı bilirdi. Böyük şairimiz Məmməd Araz isə yazırdı: "O, şeiri, sənəti gözəl başa düşən, şair qələminə dərin hörməti olan bir ziyalı, çox sərrast qələmi olan jurnalist idi. Həsən Əliyev xalqın oğlu səviyyəsinə yüksələn, öz əli ilə özüə abidə qoyan alimlərdən biri idi. Odur ki, elmin ona verdiyi mükafat elin mükafatıdır".

Həqiqətən akademik Həsən Əliyevin Azərbaycanın elm tarixində, xüsusilə XX əsr aqrar təsərrüfatların yenidən planlaşdırılmasında və coğrafi sahələr üzrə formalaşmasında görkəmli torpaqsünas, coğrafiyasünas, peşəkar təbiətsünas alim kimi layiqli yeri var. Azərbaycanda xüsusilə ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətə böyük sosial-iqtisadi ziyan vuran ekocoğrafi və dağıdıcı təbii fəlakətlərə dair problemlərin həlli məsələlərində akademik Həsən Əliyevin elmi təklifləri və tövsiyələri həmişə nəzərə alınmışdır. Çünki vətənimizin torpaqlarını qarış-qarış gəzmiş, onların paleogenetik təkamülünü və coğrafi zonallıq prinsiplərinin kompleks aspektlərini də ilk dəfə o öyrənmişdir. Başqa bir tərəfdən Azərbaycanda təbiətin, o cümlədən torpaq örtüyünün həm üfüyü və həm də yüksəkliyi istiqamətində yayılmasının coğrafi qanunauyğunluqlarını yaxşı bildiyi üçün regionlarda əhalinin aqrar təsərrüfat meşgullüğünün bu qanunauyğun formada yerləşdirilməsinə və torpaqlardan daha səmərəli və düzgün istifadə olunmasına əməl etməyə səsləyirdi. Həsən Əliyev həmişə özünün böyük aqrotexniki təbii təcrübəsinə əsaslanırdı. İlk dəfə Azərbaycanda istifadəsi torpaqlardan dəmyə üzümçülükdə, bağçılıqda, otlaq təsərrüfatlarında istifadəsini və onların məhsuldarlıq dəyərini təcrübədə sınaqdan çıxarmışdır. Əldə olunan nəticələr isə Azərbaycanda 70-80-ci illərdə bu xarakterli təsərrüfatların, xüsusilə dəmyə üzümçülük sahəsinin artırılmasına geniş imkan vermişdir.

Vaxtilə Azərbaycanda Kürqırağı Tuqay meşələrinin biocoğrafi strukturunu və müasir vəziyyətini kompleks tədqiq edən, akademik Həsən Əliyev, həmçinin meşələrin o vaxtlar kütləvi şəkildə qurumasının ekocoğrafi səbəblərini və onların arid xarakterli kserofit ağac kolları ilə əvəz olunmasının elmi əsaslarını işləmişdir. Yalnız bundan sonra Azərbaycanda Tuqay meşələrinin müasir vəziyyətini qoruyub saxlayan və areallarını əks etdirən irimiqyaslı təbii xəritələr hazırlanmışdır. Nəticədə ölkəmizdə nəinki Tuqay meşələrinin bütünlüklə müasir meşələrimizin bərpası və mühafizəsi üçün dövlət səviyyəsində xüsusi meliorativ tədbirlər planının işlənilib hazırlanmasına zərurət yarandı. Tədricən meşələrin məhsuldarlığı, onların struktur-ərazi tərkibi, sıxlığı və milli mühafizəsi sahəsində yeni təcrübi irəliləyişlər baş verdi. Xüsusilə Azərbaycanda meşələrin və digər uyğun təsərrüfatların gələcək bərpasının intensivləşdirilməsi üzrə ardıcıl tədbirlər sisteminin əsası qoyuldu. 1972-ci ildən başlayaraq respublikanın ayrı-ayrı bölgələrində zərərli radioaktiv elementlərin miqdarının öyrənilməsi və onların coğrafi xəritələrinin hazırlanması bilavasitə Həsən Əliyevin təşəbbüsü ilə olmuşdur. O vaxtlar hələ çox bəsit texniki üsullarla istehsal olunan və filizsaflaşdırıcı kombinatların ətraf mühitə və kənd təsərrüfatının məhsuldarlığına ziyanlı təsirini konkret əsaslarla göstərmişdir. Həsən Əliyev yaradıcılığının ən müasir və aktual elmi mövzularından biri elimizin-obamızın təbii gözəlliyini qoruyub saxlamaq, mövcud milli-təbii sərvətlərimizdən özümüz üçün səmərəli istifadə olunmasının elmi-təcrübi istiqamətlərini həm öyrənmək və həm də öyrətmək olmuşdur. Hazırda Milli Elmlər Akademiyasının bilavasitə akademik adını daşıyan Coğrafiya İnstitutunda bu tövsiyə və elmi işlərin ardıcıl olaraq təbii müvəffəqiyyətlə davam etdirilir və sanballı elmi nəticələr əldə olunur. Akademik xüsusilə Böyük Qafqaz dağlarının torpaqlarının genetik-coğrafi və strukturu cəhətdən formalaşmasına dair söylədiyi fikir və ideyaları müvəffəqiyyətlə öyrənilib araşdırılır. Onun "Azərbaycanda qəhvəyi meşə torpaqlarının yayılması", "Azərbaycanda qara torpaqların yayılması məsələsinə dair", "Böyük Qafqazın şərq hissəsinin qəhvəyi meşə torpaqları" və sair elmi əsərlərindəki konstruktiv tövsiyələri elmi dəyərinə görə indi də əhəmiyyətlidir. Onun 1982-ci ildə çapdan çıxmış "Həyəcan təbii" kitabı bütün xalqımıza bir çağırış, milli xitab oldu. Həmin kitabın nəşrindən 40 il keçməsinə baxmayaraq, indi də onun təbiətə olan milli vətənpərvərlik, etik çağırışları respublikamızda hər bir təbiət